

političke interese u zaleđu Jadranskog mora i prostoru Podunavlja. Opasnost od partizanskih snaga, a na drugoj strani nemoć ustaša da spreče razlivanje ustanka, usloвила je povratak Italijana u prostor NDH.

Progonjeno srpsko stanovništvo Like je u samoodbrani organizovalo gerilske odrede u opštinama Srb i Zrmanja, gde je početkom avgusta stvorena slobodna teritorija. Komunisti su prihvatili ugrožene seljačke mase stajući na čelo borbe. Ustanički talas, koji je u južnoj Lici bio najjači, s Gračacem i Donjim Lapcem kao uporištima, širio se pod uticajem ustanka u Bosanskoj Krajini i njegovog rukovodstva u Drvaru. Našavši se pod udarom ustanika, Italijani su počeli da kao posrednike iskorišćavaju izbegle srpske građanske političare, s njihovom mržnjom prema ustašama, deklarirajući se za zaštitnike srpskog življa od njihovih pogroma. Italijanska politika štićenja Srba došla je do naročitog izražaja na tromeđi Like, Bosne i Dalmacije.

Dolaskom izbeglica u Kninsku krajinu i Liku početkom avgusta 1941. započelo je kolebanje kod ustanika, jer su izbeglice (Stevo Rađenović, major Boško Rašeta, Vlado Novaković, Živko Brković, Momčilo Đujić i drugi) nastupale sa parolama o prijateljstvu Italijana prema Srbima, preteći odmazdama svakome onome ko napadne Italijane. Kako je najveći broj izbeglica poticao iz Kninske krajine, u tom kraju se najjače i osetio uticaj srpskih nacionalista. Pod njihovim uticajem došlo je do sastanka i razgovora sa Italijanima 11. avgusta. Delegaciju su činili: Dušan Mileusnić, Boško Rašeta, Stevo Rađenović, Miloš Torbica, Đoko Jovanić. Ove razgovore podvrgao je kritici *Gerilac*, list Štaba gerilskih odreda za Bosansko Grahovo, smatrajući da je traženje autonomije od Kraljevine Italije zablude. *Gerilac* se slagao sa konstatacijom pregovarača da je pokret nastao zbog ustaških zločina nad srpskim narodom, ali je razgovore o autonomiji sa onima koji su doveli ustaše kvalifikovao kao „najotvoreniju izdaju naroda". Krajem avgusta 1941. Niko Novaković, Vlado Novaković, Momčilo Đujić, Stevo Rađenović i drugi su u Pađenima povelili nove razgovore sa Italijanima nastojeći da Kninsku krajinu, Liku i zapadnu Bosnu stave pod svoju kontrolu, nasuprot Italijanima koji su hteli pacifikaciju toga prostora. Delegati narodnooslobodilačkih gerilskih odreda za Bosnu i Liku su u Drvaru 31. avgusta odbacili „šurovanje" sa „našim vjekovnim neprijateljima",

ističući da cilj borbe nije samo oslobođenje srpskog naroda već i „drugih porobljenih naroda naše otadžbine“.

Ustanak se na Kordunu, u Baniji i Gorskom kotaru razvijao postepenije od ustanka u Lici, koji je imao eruptivno obeležje. Na Kordunu je postojala snažna partijska organizacija s preko 100 članova. Izašavši iz Zagreba na Kordun, Rade Končar, sekretar CK KP Hrvatske, insistirao je na otpočinjanju borbe. Posle ustaničkog napada na selo Štipan, 23. jula 1941, partizanske akcije dobile su u masovnosti. Tokom leta i jeseni po selima Korduna formirani su mali partizanski odredi, koji su krajem 1941. ujedinjeni u Kordunaški NOP odred jačine oko 400 boraca.

Ustanak u Hrvatskoj se razvijao u znaku pasivnosti hrvatskog stanovništva, koje se nalazilo pod jakim uticajem Hrvatske seljačke stranke. Generalni sekretar KPJ je tražio od hrvatskog rukovodstva da se partijski aktivisti prebacuju na selo i da tu stvaraju partizanske odrede, a posebno da se poveća učešće hrvatskog stanovništva u ustanku. HSS je svojim uticajem ometala razvijanje narodnooslobodilačke borbe u Zagorju, Moslavini, Slavoniji, mada je krajem 1941. oko 270 slavonskih boraca, Srba i Hrvata, već sačinjavalo jezgro budućeg snažnog narodnooslobodilačkog pokreta. Slavonski partizani borili su se na važnoj saobraćajnoj arteriji Zagreb—Beograd. Na tlu Slavonije i Moslavine delovali su Psunjski, Papučko-krndijski i Garešničko-čazmanski odred. Pod komandom Štaba Primorsko-goranskog partizanskog odreda nalazila su se decembra 1941. dva bataljona. Krajem godine, takođe, u Liku je upućeno preko 100 boraca iz severne Dalmacije, gde je bio formiran Dinarski odred. U gradovima Dalmacije radili su akcioni komiteti i odbori Narodne pomoći. Oslanjajući se na Italijane, srpske građanske snage su avgusta i septembra, predvođene političarima, koji su se bili sklonili u Split, pokušavale da odvrte narod od borbe, predstavljajući Italijane kao prijatelje Srba, a ustaše kao jedine protivnike, i težeći da probude bratoubilački rat u Lici i na Kordunu, u Baniji i Gorskom kotaru — nasuprot ustašama, koji su uveravali hrvatsko stanovništvo da mu preti uništenje od „četnika“. Hrvatski komunisti morali su da vode borbu na dva fronta: i protiv srpskih i protiv ustaških planova da se borba pretvori u obračun dva naroda.

Razbijanje ustaške vlasti i nemoć NDH da uguši ustanak, kao i povremena seljačka stihija, doveli su do intervencije Italijana i njihovog zaposedanja druge i treće zone, navodno radi zaštite Srba. Za srpski narod, koji je iskusio ustaška zverstva, italijanska politika zaštite nije, međutim, ostajala bez odjeka. Povratak napuštenim ognjištima bio je privlačan, a italijanski patronat tumačio se kao spasonosan. Srpski centar u Splitu, s prvacima JRZ, JNS i SDS, ugrožavao je, oslanjajući se na Italijane, jedinstvo ustaničkih redova, osobito u uslovima kolebanja seljačke mase, straha od kaznenih ekspedicija i neizvesnosti ishoda ustanka. Ovoj politici davao je podsticaj i Mihailovićev emisar u Splitu Ilija Trifunović Birčanin, koji je pre 1941. stajao na čelu Narodne odbrane, kao i pop Momčilo Dujić u Kninskoj krajini. Srbi su time dobijali zaštitnika u licu okupatora, koji je predstavljao protivtežu ustašama i održavao iluziju o davanju autonomije Srbima kako bi proširio svoju zonu uticaja, a na drugoj strani štedeo svoje vojnike od sukoba s ustaničkim snagama. No Italijani su svojom politikom dovodili u pitanje strategiju komunista da se srpske seljačke mase prevedu na teren narodnooslobodilačke borbe i usvoje politiku bratstva i jedinstva.

Nacionalističke snage su u pokušajima da razbiju ustanak pretrpele neuspeh. Početkom 1942. u osam ličkih bataljona borilo se 4.000 partizana. Ponovnom okupacijom treće zone oktobra 1941, s posedanjem mesta na Kordunu, Italijani nisu uspjeli da razbiju ustanak i omoguće prodor uticaja velikosrpskih snaga. Partizanski odred Banije i Korduna imao je krajem novembra 1941. šest bataljona, s preko 1.400 boraca.

U razvijanju ustanka, prebrođivanju njegovih oseka u najsloženijim uslovima, vezanim za stav HSS i za velikosrpske težnje kao odgovor na ustaška zverstva, te za protivurečnosti ustaško-nemačke i italijanske politike, srpski i hrvatski komunisti su nastojali da osujete planove okupatora i njegovih saradnika o pretvaranju narodnooslobodilačke borbe u nacionalno obračunavanje. U bici za razgorevanje ustanka i za jedinstvo srpskih i hrvatskih masa pali su 1941. Rade Končar, Mirko Kovačević, Marko Orešković, Josip Kraš i drugi komunisti. Radi objedinjavanja ustaničkih snaga u Hrvatskoj obrazovan je oktobra 1941. Glavni štab NOPO Hrvatske s Ivanom Rukavinom kao komandantom i Markom Oreškovićem kao

komesarom, odnosno Vladimirom Bakarićem, posle Oreškovićeve pogibije.

Bosna i Hercegovina nacionalno i verski raznovrsne 1941. su, sa nasleđenim protivurečnostima, postale plodno tlo za nova podvajanja, mržnje, buđenje atavizama dalje i bliže prošlosti. Naviru asocijacije iz Andrićeve *Travničke hronike* u kojoj se francuski konzul pita kako srediti taj „Orijent na Zapadu" ili „Istok Zapada", sa četiri vere čiji su centri bili daleko. Safet Bandžović vidi u ustaškom panhrvatskom programu „kroatizaciju" Bosne i Hercegovine razvijanjem ideja Ante Starčevića o hiVatstvu Muslimana koji nemaju ništa sa „muhamedanskom pasminom", budući čisto evropsko plemstvo, nacionalno Hrvati, „hrvatska pasmina", a na drugoj strani prozelitizam kao nasilnu asimilaciju pretvaranjem pravoslavaca u katolike i Srba u Hrvate, kao izraz „nacionalno-klerikalne dihotomije prekrštanja".

Kao i u Hrvatskoj, ustanak u Bosni i Hercegovini začínjao se u znaku ustaških divljanja protiv Srba, koji su nalazili spas u zbegovima i samoodbrani. Međunacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini dobili su u uslovima okupacije i ustaške vladavine još izrazitije šovinističke oznake. Najjače ustaško uporište nalazilo se u zapadnoj Hercegovini, gde su desničarske snage HSS i klerofašistički elementi preovlađivali još pre rata. Muslimansko stanovništvo Bosne i Hercegovine, mahom neprosvеćeno i zaostalo, pod uticajem verskih vođa, dugo je ostalo pasivno prema oslobodilačkim tendencijama KPJ.

Narod srpskih sela istočne Hercegovine (oko Nevesinja, Gackog, Bileće, Trebinja, Stoca, Ljubinja, i dr.) napuštao je ispred ustaškog terora svoja staništa i sa pokretnom imovinom tražio spas u zbegovima na planinama: Babi, Sniježnici, Viduši, Bijeloj gori, Babanima, Iliji, Sitnici i drugima. Stvoreni u nuždi, zbegovi su živeli kolektivnim životom zasnovanim na kolektivnoj organizaciji. Taj život Radomir Bulatović karakteriše kao „zajedničku borbu, trpljenje, i veliku, beskrajnu nadu u konačan ishod". Umesto hleba kojega nije bilo, trošio se krompir; stoka se čuvala u krdu, a narod živeo pod vedrim nebom. Nalazeći se u bezvodnim planinama, zbegovi su oskudevati u vodi, tako da je više žena i dece pilo dnevno po jednu čuturu vode iz zajedničkog burila (žbana), koja se najčešće dopremala noću iz najbližih lokvi. Pored Srba, u strahu od

reakcije za počinjene zločine ustaša, zbegove su formirali i Muslimani na Berkovićima, u Fatnici, na Prisoju.

Srpski narod u Hercegovini, „izazvan ustaškim zulumima“, odgovorio je 3. juna ustankom. Po selima istočne Hercegovine stvarana je vojna organizacija od seoskih četa, kojima je cilj bila odbrana od ustaša. Ustanci su vodili borbu sa lokalnim ustaškim postajama, ali i sa većim ustaškim formacijama, poput one pod komandom „ustaškog organizatora i koljača“ Jure Francetića. Dva dana posle napada Nemačke na SSSR došlo je do opšteg pokreta u srpskim selima Nevesinja i Gacka. Nevesinje je napadnuto na Vidovdan, 28. juna 1941, ali je deblokirano dolaskom ustaških pojačanja iz Sarajeva i Mostara. Trećeg jula 1941. kod Nevesinja je ubijen ustaški doglavnik Mijo Babić. Povodom smrti ovog zlikovca Pavelić je proglasio nacionalnu žalost. Ustaše su se zatvorile u gradove, a većina srpskog stanovništva srezova istočne Hercegovine našla se toga leta u zbegovima. Vojna organizacija sprovodila se spontano. Čete „narodne vojske“ čije je jezgro nastalo još u junskim borbama učvršćivane su otvaranjem novih desetina, vodova i četa kojima su rukovodili ljudi sa izvesnim vojnim iskustvom. U toku jula i prve polovine avgusta komunisti su radili u zbegovima na organizaciji „narodne vojske“, formirajući štabove i uvodeći disciplinu. Moralno okrepljenje ustanicima dao je crnogorski ustanak, s obzirom na blizinu granice i tradicionalno dobre veze u daljoj i bližoj prošlosti. U drugoj polovini avgusta došlo je do opšte ofanzive ustaničkih snaga u celoj istočnoj Hercegovini, dobrim delom pod vodstvom komunista. Članovi KPJ su se našli pred problemom da politički i organizaciono usmere narodni ustanak u pravcu borbe protiv okupatora i njegovih pomagača, oslobađajući ga eruptivnih šovinističkih akcija protiv muslimanskog stanovništva. Pustošenjem muslimanskih sela izbijao je na površinu „antimuslimanski šovinizam“, kako ga zovu neki učesnici, na čije je manifestacije partijska organizacija odgovorila zahtevom da se komunisti po cenu vlastitog života suprotstave svakom pokušaju nasilja nad Muslimanima.

Ustanak u Bosni i Hercegovini bio je uslovljen, sem ustaškim terorom, ustaničkom tradicijom borbe za opstanak i slobodu, koja je živela u svesti srpskog naroda. Komunisti, mada njihova organizacija u Bosni nije bila jaka niti njen uticaj podjednak u svim krajevima, stali su na čelo borbe, otvarajući perspektivu ugroženom srpskom stanovništvu. Savlađivanjem

stihije ustanka komunisti su otklanjali opasnost da se borba srpskih ustanika izmetne u obračunavanje s hrvatskim i muslimanskim življem.

U Bosni i Hercegovini ocrtavale su se 1941. četiri ustaničke oblasti, svaka sa svojim specifičnostima: Bosanska Krajina, tuzlanska oblast, sarajevska oblast i Hercegovina. Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu odlučio je 13. jula 1941. da neke svoje članove uputi u središta ovih oblasti, gde su već delovala oblasna partijska i vojna rukovodstva, sa zadatkom organizovanja oružanih akcija. Kao delegati Pokrajinskog komiteta upućeni su Duro Pucar, u Bosansku Krajinu, Uglješa Danilović, u tuzlansku oblast, Avdo Humo, u Hercegovinu; u pokrajinski rukovodeći centar u Sarajevu ušli su Svetozar Vukmanović, Isa Jovanović, sekretar, i Boriša Kovačević, član Pokrajinskog komiteta.

Ustanak je započeo napadom gerilskih odreda na Drvar ujutru 27. jula 1941. godine. Plan napada na Drvar izradio je Štab gerilskih odreda za Bosansko Grahovo i okolinu. Napad na ustašku i domobransku posadu izvršen je sa tri gerilska odreda. Za borcima su se kretali seljaci naoružani „hladim oružjem”: vilama, kosama, sekirama. Sa prvim oslobođenjem Drvara započela je oslobodilačka epopeja ovog grada koji će tokom rata biti „kula svetilja” i jedno vreme „partizanska prestonica”. Sa prekidima Drvar je u toku rata bio slobodan 1000 dana. Početkom avgusta najveći deo Bosanske Krajine bio je zahvaćen ustankom. Ustanički talas se od Drvara i Bosanskog Grahova razlio prema Livnu i Glamoču, na ključki i mrkonjički srez, na teren Janje i Pljeve, a 29. jula prekrrio sav Podgrmeč. Do prvih borbi na Kozari došlo je 30. jula. Ustaničima su opseli ustaške i domobranske garnizone. Drvar je, s oko 5.000 boraca, izrastao u ustanički centar za veliki deo Krajine, Like i Dalmacije. Pod njegovim uticajem stvarala se i viša vojna organizacija. Čak i u onim krajevima gde je ustanak bio najbolje pripremljen — kao u Drvaru, na Kozari, u Bosanskom Petrovcu — dolazilo je do probijanja stihije, jer su šovinističke snage među ustanicima tražile da se borba proširi na „Turke”, podrazumevajući pod ovim Muslimane.

Nezavisna Država Hrvatska suočila se nekoliko meseci nakon obrazovanja sa snažnim ustancima u Bosanskoj Krajini, Lici, na Kordunu i u drugim krajevima Bosne i Hercegovine i

Hrvatske, koji su uglavnom istovremeno izbili, potresajući njene ionako slabe temelje.

Krajem jula i početkom avgusta 1941. došlo je do prvih akcija ustanika u Podlugovima (kod Sarajeva), na Romaniji, Trebeviću, u predelu Birča (u tuzlanskoj oblasti); ustanak je naglo izbio i brzo se proširio u srpskim naseljima oko Han-Pijeska, Vlasenice, Srebrenice, Bratunca, Drinjače. U tuzlanskoj oblasti izdvajali su se ustanički rejoni Birča, Majevica sa Semberijom i Ozrenom, a u sarajevskoj oblasti Semizovac, Romanija i Kalinovik. Romanijski bataljon je 25. avgusta zauzeo Sokolac i stvorio slobodnu teritoriju. Krajem sptembra narastao je na oko 1.250 boraca. Ustaničke snage zauzele su Vlasenicu 10. avgusta. Ozrenski partizanski odred, od nekoliko stotina boraca, postao je krajem septembra zanačajn vojni činilac u dolini reke Bosne. Naletom ustanika oslobođeni su krajem avgusta Doboj, Maglaj, Usora, Gračanica i Bosansko Petrovo Selo, dok su ustaničke akcije u Majevici, Semberiji i Bosanskoj Posavini nosile obeležje partizanskih diverzija i imale mirniji tok u poređenju s borbama u oblasti Ozrena i Trebeve, zapadno od Tuzle.

Slobodna teritorija u istočnoj Bosni graničila se sa zapadnom Srbijom i trpela uticaj tamošnjeg razvijenijeg ustaničkog žarišta. Na toj teritoriji čitala se užička *Borba*. Nasuprot komunističkoj politici bratstva i jedinstva, četnici Aćima Babića istupali su za obračun s Muslimanima i pljačku njihovih sela. Polovinom avgusta Mihailović je u krajeve između Zvornika i Bratunca uputio majora Jezdimira Dangića, a početkom septembra stigao je u istočnu Bosnu i major Boško Todorović. Sporazumom zaključenim 1. oktobra u Drinjači između Glavnog štaba NOPO Bosne i Hercegovine, koji su predstavljali Svetozar Vukmanović i Rodoljub Colaković, i majora Dangića predviđeno je da se formira zajednički privremeni operativni štab. Rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta prihvatilo je ovaj kompromis u ime saradnje svih narodnih snaga u borbi protiv okupatora. Dangićeve četnici u istočnoj Bosni, kao i četnici u Srbiji, na rečima su istupali za zajedničke akcije, ali i dalje vodili propagandu protiv napadanja okupatora, a za obračun s Muslimanima i Hrvatima i obnovu Kraljevine Jugoslavije. Pod uticajem ove propagande ustaničke jedinice su se počele osipati, pogotovu kada su četnici izneli ideju o pripajanju istočne Bosne Srbiji, koju je inspirisao general Milan Nedić.

Do raskida sporazuma iz Drinjače došlo je 16. i 17. novembra 1941. na konferenciji u Vlasenici.

Dolaskom 1. proleterske brigade na područje istočne Bosne narodnooslobodilački pokret je doživeo uspon, istina zakratko, jer je nemačka ofanziva protiv partizanske grupacije s Vrhovnim štabom dovela do ponovnog kolebanja i osipanja u redovima boraca, četničke izdaje i razgovora Dangića s generalom Baderom i predstavnicima Nedićevog kvislinškog režima u Beogradu. Za vreme ove ofanzive četnici ne samo što nisu napadali Nemce nego su ih čak propuštali na partizanske položaje. No ni četničke snage nisu ostale kompaktne, jer seljaci nisu želeli da se bore protiv partizana. Da bi uticao na proces diferencijacije četnika, Vrhovni štab je doneo odluku o osnivanju dobrovoljačke vojske Jugoslavije, dajući mogućnost zavedenim seljacima da, ukoliko su hteli da se bore protiv neprijatelja, stupe u njene jedinice.

Neuspeh ustaša da slome ustanak u Bosni imao je za posledicu intervenciju Italijana, koji su iskorišćavali živu ideju o srpskoj autonomiji, kao i u Lici, Dalmaciji, Kninskoj krajini. Vrativši se krajem avgusta u drugu zonu, oni su razvili propagandu u prilog Srba, što je dovelo do raspadanja frontova prema Bosanskom Grahovu, Livnu i Glamoču. Italijani su zauzeli Drvar i od kraja septembra do sredine oktobra ponovo okupirali oslobođenu teritoriju.

Rad članova KPJ, a posebno grupe komunista koja je došla iz Mostara, značajno je doprineo boljoj vojnoj organizaciji zbegova i jasnijoj perspektivi oružane borbe u Hercegovini. Ustaničke čete su uspele da uspostave kontrolu nad istočnom Hercegovinom, ali su početkom septembra potisnute od nadmoćnije italijanske sile i kvislinga. Hercegovački narodnooslobodilački partizanski odred, s osam bataljona, nastavio je krajem 1941. da se bori protiv Italijana i ustaša. Ustaniци istočne Hercegovine istupali su protiv četničke politike iščekivanja događaja i okretanja oružja protiv Hrvata i Muslimana; a s razilaženjem partizana i četnika ustanak je počeo da se otvara prema hrvatskim i muslimanskim masama.

Odluke Savetovanja u Stolicama odrazile su se na vojnu organizaciju ustaničkih snaga. Na prostoru istočne i centralne Bosne obrazovano je do kraja 1941. šest odreda: Romanijski, Kalinovački, Semizovački, „Zvijezda“, Birčanski, Ozrenski i Majevački.

Raznorodne ustaničke snage reorganizovane su oktobra 1941, u Bosanskoj Krajini radi stvaranja krupnih partizanskih odreda. Neposredno rukovođenje ustankom preuzeo je Duro Pucar, sekretar Oblasnog komiteta, koji je napustio Banjaluku i izašao na slobodnu teritoriju Podgrmeča. Istog meseca je na području Podgrmečke i Drvarske brigade obrazovan 1. krajiški narodnooslobodilački partizanski odred, koji je polovinom decembra imao 800 boraca. Kozarački partizanski odred preimenovan je u 2. krajiški narodnooslobodilački partizanski odred. U decembru je počelo formiranje 3. krajiškog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda, čije se operativno područje prostiralo na srezove Banjaluka, Kotor-Varoš, Mrkonjić-Grad, Sanski Most, Jajce, Glamoč, Livno, Kupres, Bugojno, Travnik, Teslić. Februara 1942. formiran je 4. krajiški narodnooslobodilački partizanski odred, brojno najjača jedinica, s oko 2.000 boraca; na njegovom su se području pojavile četničke snage Lazara Tešanovića i Vukašina Marčetića, koje su nastojale da ga razbiju i onemoguće njegov uticaj. Krajem februara dovršeno je formiranje i 5. krajiškog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda.

Šovinističke snage Lazara Tešanovića, Uroša Drenovića i poručnika Vukašina Marčetića, podrivale su moral ustanika, uticale na osipanje boraca, slabile političko jedinstvo, skretale borbu u pravcu Muslimana i Hrvata, u čemu su im pomogle italijanska vojna sila, oskudica i surova zima. S približavanjem proleća četnici su započeli otvorenu borbu protiv partizanskih snaga.

Neprekidnim političkim radom i nepokolebljivim stavom o beskompromisnosti borbe komunisti su suzbijali pojave malak-salosti, stihije, šovinizma, nediscipline i anarhije, težnje za ratovanjem samo u zavičajnom kraju.

Četničko-ustaška kolaboracija protiv narodnooslobodilačkog pokreta aprila—maja 1942. išla je naruku zbližavanju i borbenom jedinstvu Srba, Hrvata i Muslimana, razotkrivajući na najočigledniji način nedoslednost četničke politike navodne odbrane Srba i potpomažući prevazilaženje svih nacionalnih netrpeljivosti na osnovi jedinstva narodnooslobodilačke borbe.

Makedonska partijska organizacija onespособljena je petomesečnim unutrašnjim sukobima zbog aktivnosti Metodija Satorova. Delegat CK KPJ Dragan Pavlović suspendovao je Pokrajinski komitet i o tome obavestio partijsko članstvo, ali destruktiv-

na aktivnost Šatorova nije prestajala. Operativni deo CK KPJ je na sednici održanoj 31. avgusta 1941 — kojoj su, sem Josipa Broza, prisustvovali Aleksandar Ranković, Ivan Milutinović i Ivo Lola Ribar — na osnovu izveštaja Dragana Pavlovića, odlučio da ovog ponovo uputi u Makedoniju. Zaključeno je takođe da se članstvo Partije u Makedoniji pozove na borbu i akcije protiv okupatora, te uputi pismo CK Bugarske partije (komunista) zbog njegovog mešanja u rad KPJ, i o ovome izvesti Kominternu. Titova depeša Kominterni upućena je 4. septembra 1941. preko zagrebačkog punkta CK KPJ; u njoj je on izrazio nesaglasnost, u ime KPJ, s pripajanjem makedonske partijske organizacije Bugarskoj radničkoj partiji (komunista). U pismu Bugarskoj radničkoj partiji (komunista) od 6. septembra 1941. Tito je kritikovao njen odnos prema makedonskoj partijskoj organizaciji, ističući njenu odgovornost za stanje u ovoj. Šatorov je optužen zbog sprečavanja priprema za početak borbe, sabotaže akcija, rada protiv rukovodstva KPJ i ispoljavanja šovinizma. Postavljajući tezu „o jednoj državi i jednoj partiji” Šatorov je aneksiju smatrao svršenom činjenicom.

Otvoreno pismo CK KPJ članstvu makedonske partijske organizacije, od istog datuma, objašnjavalo je zašto je Šatorov isključen iz KPJ i Pokrajinski komitet suspendovan. Članovima partije naloženo je da stvaraju partizanske odrede i otpočinu borbu protiv okupatora.

Kominternu je još krajem avgusta 1941. zauzela stav da partijska organizacija Makedonije ostane u okviru KPJ. Odluka Kominterne o Makedoniji očigledno nije bila konačna, kao što se vidi iz formulacije depeše da Makedonija „bude kod Jugoslavije po razlozima praktičnim i cjelishodnim”, jer se osnovna borba sada vodi protiv nemačkih i italijanskih okupatora. Kako je sredstvo te borbe, kaže se u njoj, partizanski pokret na jugoslovenskoj teritoriji i pod rukovodstvom KPJ, onda „Srpska Makedonija” (Vardarska) „treba da postane baza ovog pokreta, koja dezorganizuje pozadinu Njemačke i Italije na Balkanu”. No bugarski su komunisti, prihvatajući ovaj stav na rečima, nastavili da se mešaju u rad makedonske partijske organizacije.

U novi Pokrajinski komitet s Lazarom Koliševskim na čelu, izabran polovinom septembra, ušli su Mara Naceva, Borka Taleski, Blagoje Mučeto i Bane Andrejev. Ubrzane su pripreme za pokretanje vojnih akcija protiv bugarskog okupatora, koje su

tekle u uslovima bugarske politike denacionalizacije i velikobugarskog pritiska, na jednoj strani, a na drugoj uz pokušaje Bugarske radničke partije (komunista) da se revolucionarne snage u Makedoniji odvoje od Komunističke partije Jugoslavije. Makedonski komunisti počeli su da stvaraju vojne štabove u gradovima, a vojne komisije po selima. Od avgusta do polovine oktobra 1941. obrazovano je u Makedoniji nekoliko manjih partizanskih odreda: Skopski, krajem avgusta; Prilepski, sredinom septembra i Kumanovski, polovinom oktobra. Septembra je obrazovan i Pokrajinski štab za Makedoniju, u koji su, sem Lazara Koliševskog, ušli Cvetko Uzunovski, Mirče Acev, Strašo Pindžur, Stiv Naumov i Mihailo Apostolski, major Jugoslovenske vojske, koji se posvetio stvaranju partizanskih odreda.

Prilepski partizanski odred, od 45 boraca, napao je 11. oktobra 1941. Prilep i posle akcije povukao se iz grada. Taj datum ostao je simboličan početak borbe makedonskog naroda za njegovu slobodu i ranopravnost u okvirima Jugoslavije. Kumanovski odred Bugari su razbili na Kozjaku i Karadagu.

Nezavisno od prvih neuspeha, Pokrajinski komitet KPJ za Makedoniju je 5. novembra 1941. odlučio da se borba proširi na celu njenu teritoriju i nastavi formiranje partizanskih odreda, ali je hapšenje Koliševskog uticalo da oslabi kurs KPJ na širenje ustanka u Makedoniji. Bugarska radnička partija nije prestajala da se meša u rad makedonske komunističke organizacije, a na drugoj strani Pokrajinski komitet nije imao redovne veze s CK KPJ.

Partijsko savetovanje januara 1942. u Skoplju gledalo je na jesenje događaje kao na privremene neuspehe, koji su se morali prevazilaziti stvaranjem malih i pokretljivih odreda i pojačanom borbom za političko jedinstvo naroda. Bugarska politika denacionalizacije sukobljavala se sa svešću makedonskog naroda o svojoj nacionalnoj posebnosti. U prvoj polovini te godine formirani su novi partizanski odredi: bitoljski odred „Pelister“, Veleški odred, kruševski odred „Pitu Guli“, Prilepski odred, a jula meseca bitoljsko-prespanski odred „Damjan Gruev“.

Narodnooslobodilačka borba u Vojvodini vođena je u tipičnom ravničarskom prostoru izdelfenom velikim vodenim barijerama: Tisom između Banata i Bačke, i Dunavom, između Banata i Srema, te Srema i Srbije. Mađarsko stanovništvo prihvatilo je okupaciju, a iz redova nemačke narodnosne grupe u Banatu formirana je krajem 1941. po zlu čuvena SS-divizija „Princ

Eugen". Pokrajinski komitet je na sastanku u Pančevu 23. jula iste godine, pod rukovodstvom Žarka Zrenjanina, odlučio da uputi proglas narodima Vojvodine pozivajući ih u borbu protiv neprijatelja. Formiran je i Stab partizanskih odreda za Vojvodinu, u koji su ušli Svetozar Marković, Žarko Turinski i Danilo Grujić. Na tlu Banata, koji je uoči rata imao jaku partijsku organizaciju od 600 članova, i oko 1.200 članova SKOJ-a, obrazovano je prvih meseci ustanka više partizanskih odreda: 11 u Banatu, dva u Sremu i jedan u Bačkoj. Južnobanatski partizanski odred (PO) brojio je 10 boraca, Melenački 50, Aleksandrovački 15, Karađorđevački 11 (ovaj odred je nastao deobom od Aleksandrovačko-karađorđevačkog), Petrovgradski 30, Kumanački 20, Mokrinski 30, Dragutinovački 14, Stajićevski (stvoren od delova Petrovgradskog partizanskog odreda), Kikindski 25 i Margitički partizanski odred. Odredi su se usmerili na diverzije na železničkim prugama i druge akcije.

Na napade i diverzije, sabotaže i druge akcije banatskih partizana neprijatelj je odgovorio angažovanjem nemačkih operativnih bataljona i folksdojčera. Teški porazi prvih odreda u leto 1941. nisu prekinuli aktivnost preostalih ustaničkih formacija u Banatu i organizacija KPJ i SKOJ-a. Neuspeh da se Sjedinjeni severnobanatski partizanski odred u oktobru prebaci preko Begeja, Tise i Dunava u Srem, na Frušku goru, da bi tamo prezimio, podudario se s ofanzivom vojno-poliucijskih snaga neprijatelja protiv banatskih ustanika, čiji su ostaci prešli u defanzivu, ilegalnost, sklanjali se u baze ili padali pod udarima neprijatelja. Na ogolelom prostoru ravnice u zimu 1941. banatski odredi nisu mogli da se održe, posebno zbog pojačane neprijateljske aktivnosti. Pretpostavke Pokrajinskog komiteta da predstoji brz nemački poraz na istočnom frontu uticale su na njihov način borbe i tako doprinele velikim gubicima u ljudstvu.

Partijsko članstvo u Bačkoj i Baranji, inače oslabljeno proterivanjem srpskih i crnogorskih kolonista doseljenih posle 1918, desetkovale su mađarske vlasti hapšenjem i progonom, tako da je od 400 članova KPJ ostalo na slobodi svega 50. Krajem novembra 1941. formiran je u Bačkoj Šajkaški partizanski odred. Partizanski napadi na mađarske žandarme u Žablju izazvali su intervenciju vojske iz Segedina koja je blokirala sav žabaljski srez i krenula prema salašima uz Tisu, primenjujući represivne mere. Krvavi događaji protiv nedužnog

sveta ponovili su se u Čurugu, Gospodincima, Titelu, Iloku, Mošorinu i Bečeju. Ove „racije“ u Šajkaškoj proširene su na Novi Sad uz obrazloženje da su se partizani sklonili u gradu. Čak je i promađarski srpski političar u mađarskom parlamentu Milan-Laži Popović morao da u skupštinskom domu ove događaje nazove „tragičnom lavinom“ koja je „rušilačkom snagom“ pogodila Novi Sad 21. januara 1942. godine. Vojni komandant Novog Sada je tog jutra obavestio stanovništvo da je „racija“ počela; zabranio je svaki saobraćaj, putovanja, okupljanje, zvonjenje; naredio je zatvaranje crkava. Vojska dopremljena železnicom tri dana je „pročešljavala“ grad. Novi Sad je bio izdelfen na rejone. Vladika dr Irinej Ćirić izdao je proglas pozivajući vernike da se uzdrže od saradnje sa partizanima. Zločin u Novom Sadu 21, 22. i 23. januara 1942. odneo je preko 3.000 ljudi. Mađarski fašisti, pod rukovodstvom generala viteza Heketelhalmi-Cajdner Ferencsa hapsili su građane, odvođeci ih vojnim kamionima na Dunav, gde su ih svlačili, streljali i bacali pod led Dunava. Građani Novog Sada ubijani su i po stanovima, na ulicama i na reformatskom groblju. Hortijevci su inscenirali partizanski napad da bi sproveli ovaj nečuveni masakr. Prema mađarskim izvorima „racija“ je u Novom Sadu progutala 1000—3000 ljudi, a u žabaljskom srezu oko 3000 ljudi. U memorandumu poslanika Bajči Žilinskog Endrea regentu Miklošu Hortiju od 4. februara 1942. od mađarskog terora je u Bačkoj izgubilo život oko 16.000 ljudi od aprila 1941. do januara 1942. Samo u Šajkaškoj, po Bajči Žilinskom, ubijeno je i u Tisu bačeno od 4. do 19. januara 1941. oko 6.175 osoba. Žilinski zbivanje naziva „novosadskim pokoljem“, navodeći, da za razliku od Šajkaške u Novom Sadu nije bilo napada Srba na mađarske vojnike i žandarme. Opisujući pogrom u Novom Sadu, kaže: „Ljudi su ubijani u svojim stanovima, uništene su čitave porodice zajedno sa decom, kuće su opljačkane, kase za novac su obijene, a leševi su ubacivani u vojne automobile i odvoženi na Dunav gde su bacani pod led ...“ „Nečovečnosti“ ovakvih razmera nazivao je „užasavajućim“. Stvarnu opasnost nije video „tamo napolju već ovde kod nas“. „Taj otrov koji se nagomilao ovde unutra, sada se tamo u Žablju i Novom Sadu, izlio kao iz nekog groznog prišta ...“

Septembra 1941. u Sremu su obrazovani Fruškogorski i Podunavski partizanski odred. Fruškogorski odred je imao 60, a

Podunavski 7 boraca. Partizanska grupa od 8 boraca izvela je prvu akciju u Sremu 6. avgusta, oslobađajući zatvorenike iz Prešenovačkog Prnjavora. Za razvoj narodnooslobodilačke borbe u toj oblasti i Vojvodini uopšte, poseban značaj je imalo organizovanje bekstva 32 komunista iz Sremske Mitrovice 22. avgusta (Ivan Maček, Jovan Žarko Veselinov, Stanko Paunović, Jusuf Tulić, Marijan Stilinović i drugi), koji su se, sem četvorice sa Veselinovom zadržali u Sremu, dok su ostali prešli na oslobođenu teritoriju Srbije. Pokrajinsko partijsko rukovodstvo Vojvodine, analizirajući iskustvo iz borbi u Banatu i Bačkoj, tražilo je trajnije oblike dejstva, koji ne bi izazivali velike kadrovske gubitke. Savetovanje Okružnog komiteta za Srem decembra meseca u Pećincima dalo je perspektivu narodnooslobodilačke borbe u specifičnim terenskim uslovima. Komitet su činili, pored sekretara Aćima Grulovića, Stanko Paunović, Jovan Veselinov i Milan Marović. Dok je u Banatu i Bačkoj zapao u krizu, u Sremu se ustanak u proleće i leto 1942. širio. Na osnovu Titovog pisma upućenog iz Ivančica, janura 1942. Srem je potpao pod komandu Glavnog štaba NOPO Hrvatske, s obzirom na prekid veza između CK KPJ i krnjeg Pokrajinskog komiteta, koji je nastavio da radi na teritoriji Bačke i Banata.

KPJ se na Kosovu i Metohiji suočila 1941. sa snažnim nacionalnim pritiskom albanske većine na srpsko i crnogorsko stanovništvo, koji je bio izazvan stvaranjem Velike Albanije, saradnjom albanskih glavara u zemlji s okupatorima i iluzijama masa o nacionalnom oslobođenju, što su ih ovi posejali priznajući osnovna nacionalna prava Albancima, koja su im bila uskraćena u Kraljevini Jugoslaviji. Okupatori, naročito italijanski, vodili su podmuklu nacionalističku politiku, usmerenu na zavadu naroda. U svesti Albanaca bila je živa mržnja na građansku Jugoslaviju zbog režima nacionalne politike i političkog bespravlja, mržnja koju su podsticali Italijani, Bugari, Nemci i albanski glavarski sloj. Rezerve prema jugoslovenskim oznakama KPJ imali su i albanski komunisti prispeli na Kosovo i Metohiju iz Skadra i Tirane nakon aprilskog rata. Kolonisti, Srbi i Crnogorci, izloženi su nasilju, pljački, i masovno proterivani s Kosova i Metohije. Situaciju u oblasti otežavali su i granični sukobi između albanske milicije (vulnetara) i četnika Koste Milovanovića Pećanca. Sastav KPJ je bio srpsko-crnogorski, s malim brojem komunista Albanaca, koji nisu imali značajniji uticaj na albansko stanovništvo. Oblasni komitet za

Kosovo i Metohiju je strahovao da u datoj situaciji pokretanje narodnooslobodilačke borbe ne dovede do sukoba na nacionalnoj osnovi.

Sedmog jula 1941. obrazovan je na Kosovu i Metohiji Vojni komitet, koji su sačinjavali Boris Vukmirović, Mitar Radusinović i Pavle Brajović. Rudarska diverzantska grupa izvela je 30 jula diverziju na žičaru u Trepči, a posle akcije ušla kao jezgru u Kopaonički partizanski odred, obrazovan 7. avgusta.

Procenjujući uslove na Kosovu i u Metohiji, partijsko rukovodstvo se orijentisalo na politički rad, slanje boraca Crnu Goru, na Kopaonik i, uopšte, u granične krajeve oblasti na stvaranje pozadinskih bataljona, organizovanje odbrambeno-kolonističkih naselja. Pozadinski Metohijski narodnooslobodilački partizanski odred imao je oktobra 1941. oko 780 boraca sa 380 pušaka. Komandant odreda je bio Petar Brajović, a politički komesar Boris Vukmirović. U sastavu odreda nalazilo se pet bataljona pozadinskog tipa. Kod Prištine je u oktobru obrazovan Kosovski narodnooslobodilački partizanski odred. Naoružani i organizovani na teritorijalnom principu, Srbi i Crnogorci su obezbeđivali svoja sela i živote od nasilja albanskih kvislinga. Samoodbrana je bila jedino rešenje u moru albanske kolaboracije koju je okupator vešto podsticao i koristio. Pored vojnih komiteta, desetina i pozadinskih odreda, formirana je i mreža odbora narodnooslobodilačkog fonda, koji su radili na prikupljanju materijalne pomoći i obaveštenja i propagiranju narodnooslobodilačkog pokreta. Prvi takvi odbori javili su se krajem 1941. u Peći, Vitimirici, Kosovskoj Mitrovici. Preko Kosova i Metohije održavana je veza CK KPJ sa albanskim komunistima, koju su avgusta 1941. uspostavili delegati Oblasnog komiteta Dušan Mugoša i Fadilj Hodža, a kasnije Miladin Popović, sekretar Oblasnog komiteta i delegat CK KPJ.

U leto 1941. oslobođeno je u Jugoslaviji oko 40 varoši i varošica, dok su u gradovima delovale ilegalne organizacije. Tek septembra 1943. oslobođen je jedan veći grad, Split, posle italijanske okupacije i to iznutra, delovanjem oslobodilačkih snaga u gradu, pre nego što su i stigle jedinice NOVJ. Jedinstvena slobodna teritorija u Srbiji, Crnoj Gori, Sandžaku i istočnoj Bosni bila je velika oko 50.000 km², sa tim što su slobodne teritorije postojale i u zapadnoj Bosni, Hercegovini, Lici i drugim krajevima Hrvatske. Na tlu tzv. Užičke republike rodila se nova vlast, nova oružana sila revolucije i na tom

prostoru došlo je do sukoba snaga revolucije i građanskog društva, koje se zalagalo za monarhiju i povratak starog poretka.

Krajem 1941. i početkom 1942. u Jugoslaviji su se, pored manjih partizanskih grupa, borila 43 partizanska odreda, 10 bataljona i jedna brigada, s oko 80.000 boraca ukupno, koji su vezivali neprijateljske snage od 17 italijanskih, 5 nemačkih i 5 bugarskih divizija, delove 3 mađarske brigade, oružane snage NDH, Nedića i drugih kvislinga, ukupne jačine oko 600.000 vojnika.

Ustaničke snage mogle su da koriste sanitetsko iskustvo španskog građanskog rata u pogledu organizacije, ratne hirurgije, ali bilo je i pitanja za koja je sanitetska služba morala da nađe nova rešenja. Mada je sanitetsko iskustvo stečeno u španskom građanskom ratu bilo specifično, kao i sam građanski rat na Iberijskom poluostrvu, ono je imalo neke trajnije vrednosti koje nisu bile bez značaja i za sanitetsku službu u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji, bilo sa pozitivne ili negativne tačke gledišta. U sanitetskoj službi interbrigada u drugoj polovini 1937. godine nalazilo se 250 lekara, od kojih 35 hirurga. Među jugoslovenskim dobrovoljcima, sanitetskim radnicima, nalazilo se šest lekara: Adela (Poca) Bohunicki, Nada Dimitrijević-Nešković, Dobrila Šiljak-Mezić, Milovan Četković, Đuro Mešterović, Aleksandar Mezić, Blagoje Nešković, Gojko Nikoliš i Grujo Petrović; tamo su bili studenti medicine Beogradskog univerziteta Olga Dragić-Belović, Kornelija Sende-Popović, Dragoslav Jovanović, Vladeta Popović-Pinecki i Vladimir Popović; te bolničke sestre Borka Demić i Liza Gavrić. Jugoslovenski sanitetski radnici su se na španskom bojištu neposredno suočili sa značajem ratne hirurgije, kao najvažnijom granom medicine u ratu, organizacijom i radom bolnica, delatnošću pokretnih hirurških ekipa, transportom ranjenika i bolesnika; sa radom epidemiološke službe; dermatologijom i venerologijom, higijenom, higijenskom disciplinom. Špansko iskustvo takode je dobro došlo za proveru principa vojne medicine, za probleme sanitetskog prevoza, za pitanje fizičke kondicije boraca, kvalitet vode, sanitetsku taktiku, za značajni problem evakuacije ranjenika u pozadinu. Izvesno iskustvo je stečeno i kasnije u logorima Francuske u koje su posle sloma Republike velikim delom smešteni borci internacionalnih brigada. U logorima Burs, Vernet i drugim

medicinsko osoblje se najviše sretalo sa problemima avitaminoze, kataru želuca, infekcija, problemima vezanim za ishranu, slučajevima srčanih sinkopa. Lekarima interbrigadistima pomagali su u francuskim logorima bolničari jugoslovenskog porekla.

Iskustvo narodnooslobodilačkog rata pokazalo je da klinička medicina kakva se predavala na medicinskim fakultetima između dva svjetska rata nije mogla da se identifikuje sa ratnom medicinom. Nedovoljno je bilo i iskustvo stečeno u toku služenja vojne obaveze u vojsci Kraljevine Jugoslavije. U okviru priprema KPJ za početak antiokupatorske borbe deo mladih ljudi prošao je kroz sanitetske kurseve. Prikupljan je sanitetski materijal od poverljivih ljudi, naročito lekara i apotekara, simpatizera KPJ. Već u toj fazi, a naročito sa početkom ustanka na tlu zapadne Srbije, formirani su prvi sanitetski kadrovi iz redova lekara-partizana, medicinara i bolničara. Jedno od prvih partizanskih iskustava vezanih za razvoj saniteta govori da je svaki zdravstveni radnik u partizanskom ratu morao biti „sve i svja“.

Zahtev za mirovanjem ranjenika nije se mogao izmiriti u većem delu trajanja narodnooslobodilačkog rata sa pokretljivošću partizanskih jedinica i evakuacijom ranjenika. Partizanska vojska je od prvog dana oskudevala u lekarima i nižem i srednjem medicinskom osoblju. Poseban nedostatak se ogledao u tome što među tim malim brojem lekara u partizanskim odredima nije bilo hirurga, ili je ovih bilo nedovoljno. Osim toga, predratni lekari nisu slušali na medicinskim fakultetima ratnu hirurgiju, niti su za ovu granu medicine obučavani. NOVJ je oskudevala i u transportnim sredstima, lekovima i medicinskim instrumentima. Lekovi su nabavljani zaplenjivanjem i preko ilegalnih kanala iz gradova pod vlašću okupatora.

Ustanak naroda Jugoslavije je počeo sa oko 30 lekara, ali ih je u jesen 1941. već bilo 43.

Organizacija saniteta se u prvoj etapi do stvaranja NOVJ razlikovala od jedne do druge jugoslovenske pokrajine. U ustanku naroda Srbije u leto 1941. ustanovljene su male pokretne bolnice po odredima. Stvaranjem veće i stabilnije slobodne teritorije korišćene su bolnice u Uzicu, Čačku, Požegi i drugim mestima. Računa se da je u ovim bolnicama lečeno oko 900 bolesnika. Bolesnici su sa fronta do bolnice prebacivani

seljačkim kolima, kamionima, ali i jednim improvizovanim sanitetskim vozom od Čačka do Užica i obratno.

Sa razvojem partizanskog rata sazrevala je i koncepcija razvoja saniteta. Nova iskustva su se nametala, mešajući se sa starim saznanjima. Početak organizacije sanitetske službe vezuje se za uspostavljanje referenta saniteta pri Vrhovnom štabu, što je iziskivao razvoj ustanka i situacija na oslobođenoj teritoriji Srbije u vreme kada se nakupilo preko 700 ranjenika. Organizacija sanitetske službe nije obuhvatala samo partizanske odrede već i pozadinu, celu oslobođenu teritoriju. Gojka Nikoliša je situacija na slobodnoj teritoriji zapadne Srbije podsećala na špansko ratište sa prepunim bolnicama, zadahom gnojnih rana, pojavama sepse. U bolnicama su sa partizanskim ranjenicima ležali i ranjeni četnici iz vremena zajedničkih borbi protiv okupatora. Među partizanskim borcima nalazili su se u jesen 1941. lekari-partizani: Dejan Popović, Julka i Đura Mešterović, Hrida Gutman, Ajdersen-Rus, medicinar Milka Pavlović i drugi. Prvobitna organizacija sanitetske službe obuhvatala je održavanje sanitetskog kursa za bolničare u partizanskim odredima. Sanitetska služba na tlu zapadne Srbije suočila se u jesen 1941. godine sa velikim brojem žrtava eksplozije užičke fabrike municije 22. novembra 1941. godine, od kojih je dvadesetak imalo opekotine na preko 50% telesne površine. U najtežim transportnim uslovima koji su se mogli zamisliti trebalo je krajem novembra 1941. na brzinu, neočekivano, evakuisati stotine ranjenika iz Užica, jer su prema centru oslobođene teritorije bile usmerene jedinice nemačkih operativnih divizija. Ranjenici su evakuisani na Zlatibor. Za svega tri dana i tri noći, koristeći tri kamiona i jedan autobus, po oštroj zimi, sanitetskoj službi uspelo je da evakuiše iz Užica do Kraljevih Voda na Zlatiboru 700 ranjenika i bolesnika. Nemci su, suprotno svim ratnim konvencijama, evakuisane ranjenike poubijali na Kraljevim Vodama. Katastrofa na Zlatiboru ostala je u sećanju Nikoliša kao „strašna opomena”. Tragedija 150 ranjenika na Kraljevim Vodama ukazivala je na slabost sanitetskih organa koji nisu imali transportne jedinice za prevoz ranjenika i posebnu zaštitnu jedinicu za bolnicu. Završna faza nemačke ofanzive na teritoriji zapadne Srbije odigrala se munjevito i neočekivano, u uslovima ogromne nemačke nadmoći u ljudstvu i tehnici. Partizanski odredi bili su iznureni i proređeni borbama sa četnicima i na frontu protiv Nemaca. Iz

ove katastrofe ranjenika izvučeni su zaključci za budući rad sanitetske službe. Po Nikolišu je iz stečenog iskustva proizlazi-
lo da nikada u budućem ratu ne treba dozvoliti koncentraciju
ranjenika u jednom mestu, na drugoj strani, da se u uslovima
totalnog rata i delatnosti kvislinga nisu mogle gajiti iluzije o
apsolutnoj sigurnosti ranjenika i u najzabitijim planinskim
predelima. Svaka partizanska bolnica morala je biti stalno
spremna za pokret. Istovremeno, masakr ranjenika na Kralje-
vim Vodama pokazivao je da su se nepokretni ranjenici mogli
rasturiti u manjim grupama bočno od osnovne komunikacije
kojom je prodirao neprijatelj.

U Crnoj Gori obrazovane su bolnice po selima, s tim što je u
zimu 1941/1942. ustanovljena velika partizanska bolnica na
Žabljaku, na preko 1.400 metara nadmorske visine. Bosanske
bolnice su bile improvizovane po zabačenim planinskim mesti-
ma, a u Hrvatskoj i Sloveniji takođe su izgrađivane u teško
pristupačnim šumskim krajevima. Za najteže ranjenike, nepo-
kretne, bila su izrađena podzemna skloništa u kojima su
ostajali dok ne prohuji pretraga terena ili ofanziva okupatora i
kvislinga.

Poseban rizik za živote bolesnika i ranjenika predstavljala
je činjenica što je rat vođen sa najbrutalnijom silom koju je
upoznala svetska istorija, koja se nije obazirala na pravila o
humanizaciji rata, već je nemilosrdno ubijala sve ranjenike koji
bi bili zarobljeni. Jednaku, ako ne i veću okrutnost pokazivali
su ustaše, četnici i drugi kolaboracionisti, prvi prema Srbima,
pre svega, a drugi posebno prema komunistima.